

KÓKAI SÁNDOR*

ETNICITÁS ÉS KULTURALIZMUS A BÁNSÁGBAN (1910)

ETHNICITY AND CULTURALISM IN THE BÁNSÁG (1910)

ABSTRACT

The Bansag was a unique intercultural area in the historical Hungary, since then it mostly disappeared as the ethnical and linguistic rate changed. At the same time it is still a special cultural geographical region in the Carpathian-Basin. The Bansag's cultural diversity is originated thanks to these nations: Romanians, Germans, Hungarians, Serbs, Croatians, Jewish, Bulgarians, Slovaks, Czechs, Gypsies, Turkish. The religious variety is also characteristic because of the large number of religions (Orthodox, Catholicism, Protestant and Jewish denomination). The Bansag was the model of peaceful coexistence between 1718 and 1918. Nowadays the maintenance of intercultural heritage is in danger. The region lost the multilingual character, which would mean connection with West-Europe.

I. Bevezetés

A Bánság olyan önálló történeti, politikai, gazdasági és kultúrföldrajzi régió, melynek XVIII–XX. századi fejlődési sajátosságai számos földrajzi, településhálózati, gazdasági, szociálgeográfiai, etnikai, történeti és regionális problémát vetnek fel. Mindezek tudományos feltárása nem tisztázott megnyugtató módon, komplex feldolgozása és szintézisbe foglalása pedig a kezdeteknél tart. A Bánság történeti kultúrföldrajza, mint a társadalmi-, gazdasági-, szociális- és etnokulturális változások tájszerkezetre gyakorolt hatását analizáló és szintetizáló – a történeti földrajz keretébe illeszkedő – kutatás, lehetőséget kínál arra, hogy megértesse a Kárpát-medence e sajátos, önálló régiójának kultúrtájfejlődését, ahol a sajátos társadalomszerkezet és gazdálkodás különböző karakterű tájszerkezeti és antropogén morfológiai együtteseket is eredményezett. A Bánság történeti kultúrföldrajza azonban nem csak a kultúrtájfejlődés különböző szintjeit és fokozatait jelenti, hanem a bánsági társadalom egyes etnikai, nyelvi és vallási csoportjainak társadalmi-gazdasági viszonyrendszerét, töréseit és fejlődését. E komplexumból jelen tanulmányomban a sajátos társadalomszerkezet kulturális kapcsolatrendszerének néhány elemét vázoló fel.

II. A Bánság kultúrföldrajzi sajátosságai

A Bánság két európai kultúra (civilizáció) határán helyezkedik el, s itt négy nagy kultúrkör találkozott, alapvető strukturális különbségekkel, mely alapján nemzetiségi, nyelvi, vallási és kulturális szempontból is erősen tagolódott, s ez sajátos mozaikszerű kulturális arculatot kölcsönzött az etnikailag is sokszínű régióknak.

A Bánság, mint puffer zóna közismert kulturális sajátosságokkal rendelkezett, azonban méltatlanul kevés figyelem irányult a régió e jegyeinek mélyebb (pl. etnikai-vallási összetétel sajátosságai, kultúrák együtt és egymás mellett élése, interkulturalizmus stb.) magyarázatára és napjainkig ható elemeinek kutatására.

* Dr. habil. Kókai Sándor egyetemi magántanár, Nyíregyházi Főiskola.

A Bánság kultúrföldrajzi értelemben fontos szerepet játszott: a fejlettebb területektől innovációt vett át és továbbított, dinamizálva a szomszédos határvidékek gazdaságát, minőt adott, de egyúttal sajátos bánsági életstílust és kultúrát teremtett és közvetített.

A Bánság lakosságának nyitottsága, innováció és kultúrabefogadó, valamint közvetítő képessége és szerepe jól nyomon követhető a különböző európai eszmék, szellemi áramlatok és művészeti stílusok lokális történeti kifejlődésében is.

A Bánság lakói közötti egykori kulturális kapcsolatok története, változásának keresztmetszetei olyan alapot jelentettek, amelyen a regionális tolerancia folytonossága kétszáz évig fenntartható volt.

E tanulmányomban arra az alapkérdésre keresem a választ, hogy: Voltak-e elkülöníthető kultúrföldrajzi régiók a Bánságban? Kutatásaim alapján: igen, azonban a kérdésre adott válaszok nagyban függenek az interkulturalizmus és a multikulturalizmus értelmezésétől, illetve attól, hogy mely folyamat volt domináns a XX. század elején a Bánságban.

II.1. Tények és érvek a dualizmus kori Bánság interkulturalizmusa mellett

Bármely történeti kultúrtájnak, így a Bánságnak is kulturális régióként sajátos tradíciói vannak, amelyek valamiként függenek a tájöldrajzi jellegzetességektől is. Elfogadjuk vagy sem e megállapítást, a kulturális régiók létét nehéz volna tagadni. A kulturális régiók belső vertikális és horizontális kapcsolatrendszerének mélységében és átjárhatóságában viszont homlokegyenest eltérő vélemények ütköznek. A Bánság esetében sincs ez másként, egyes kutatók már a XX. század elejére vonatkozóan is a multikulturális kapcsolatok domináns szerepéről írnak, míg mások az interkulturalizmus meghatározó elemeit hangsúlyozzák.¹⁻³

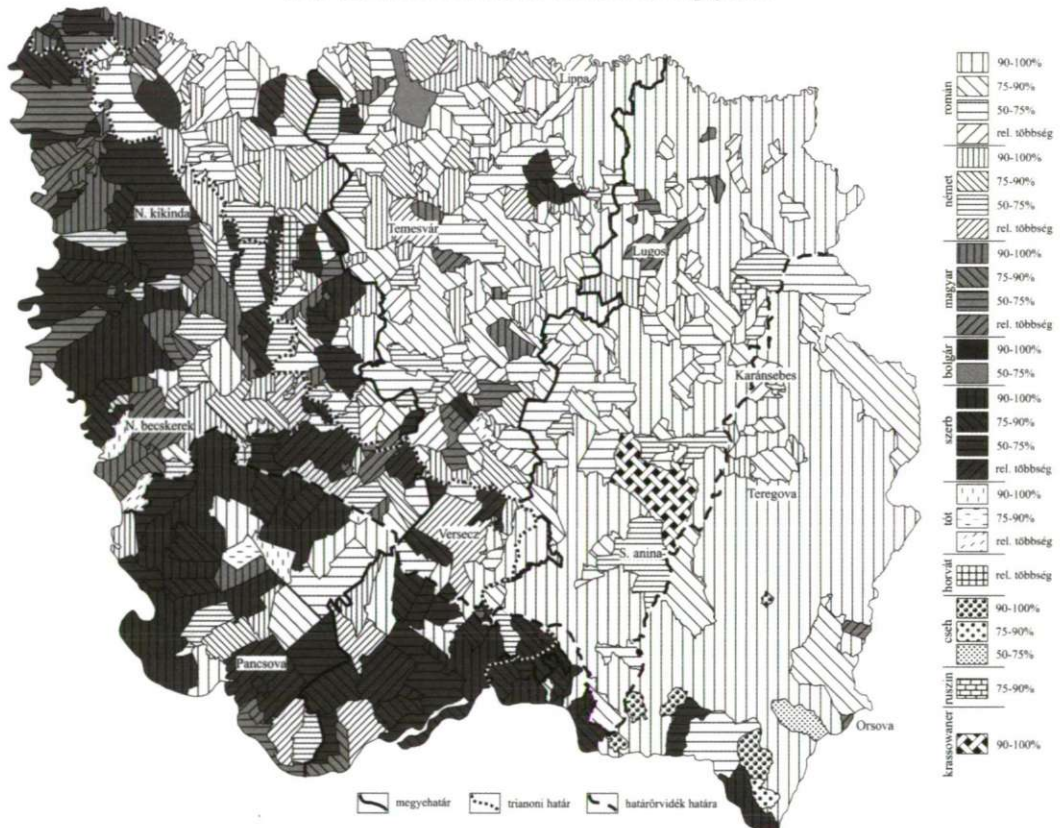
A kérdéskörrel foglalkozó említett kutatók véleményét tisztelve hangsúlyozni kívánom, hogy a bánsági többnyelvűség és a tolerancia alapjait is a történelmi Magyarországon rakták le, melynek sajátos bánsági leképezése már akkor is a regionális identitáshoz kapcsolódott. Ennek fő tényezői: a központoktól (Bécs, Budapest) való bizonyos szintű elkülönülés és elkülönítés, a sajátos bánsági identitás kialakulása, ami összekötötte és egyben el is választotta az itt élőket. Fontos kiemelni, hogy itt a magyarság is kisebbségben élt, azaz a Bánságban nem volt többségben a magyar nemzet. A bánáti/bánsági identitás fontos elemévé vált a „hajlandóság” és az „akarati”, akár a többnyelvűség iránt is. A politika és a társadalmi-gazdasági elit viselkedése nem mindig tükrözte ezt. A bánsági egységes regionális identitás megakadályozta a konfrontációt, ugyanakkor nem volt olyan mértékű pozitív diszkrimináció sem – miként a Kárpát-medencében másutt sem –, hogy csak a magyarság igényei érvényesülhettek, a kisebbségek (a szerbek kivételével) sem támasztottak azonban nagy, harcias igényeket. Ezt jól mutatja, hogy mindössze három bánsági szerb országgyűlési képviselő ült a magyar parlamentben, román bánsági pedig egy sem, hogy a többi nemzetiségről ne is beszéljünk. Az országos politikában a nyelvi ideológiák (pl. „az államnyelv kizárólagos használata bizonyos helyzetekben”) kaptak fő hangsúlyt, ahogyan gyakran a bánsági kisebbségek anyaországában (pl. Szerbia, Románia stb.) készült írásokban is (pl. a többnyelvűség figyelmen kívül hagyása). A bánságiak az egymás közötti kapcsolatok fenntartását helyezték előtérbe. Ebben az ideológiai légkörben például az iskola-választásnál a nyelvhez és kultúrához kötődés mellett vagy helyett, előtérbe kerültek különféle társadalmi-gazdasági érdekek is. E tekintetben kétségtelen tény, hogy a dualizmus időszakában a magyar nyelv és kultúra az egyik súlyponttá válhatott. Mindezek figyelembe vételével az alábbiakban néhány tény és érvet kívánok bemutatni a dualizmus kori Bánság interkulturalizmusa mellett.

II.1.1. Etnikai-nyelvi törésvonalak

A történelmi Magyarország déli területei mind etnikai, mind kulturális hatások tekintében nyitottak maradtak a magyar állam keretei között. A török megszállást követő XVIII. századi spontán migráció és szervezett telepítési akciók következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország legsokszínűbb nemzetiségi régiójává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetetek, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva.⁴ A spontán migráció és szervezett telepítések következménye, hogy a XVIII. század végére az egy-egy etnikum dominanciájával (szerb, román, német, magyar stb.) jellemezhető mikrorégiók és települések etnikai-nyelvi alapstruktúrája kialakult. Mindez valószínűleg a spontán migrációval érkezettek befolyásolhatta jobban, azonban még az ő letelepülésüket is meghatározta a bécsi Udvar, olykor kényszer áttelepítéseket alkalmazva. Konkrét települési szintű etnikai-nemzetiségi tér megrajzolására, azonban csak a modern népszámlálások (1870-től) adatai nyújtanak lehetőséget, ilyen az 1910. évi népszámlálás eredményei alapján kirajzolódó bánsági etnikai-nemzetiségi térkép (1. térkép). Az asszimiláció erőltetett jellegét az első világháború végéig egyetlen statisztikai adatsor sem támasztja alá (1. táblázat). Az adott időkeresztmetszetre (1910) vonatkozó tényfeltárás olyan folyamatelmzés része, amelynek segítségével reális etnikai térstruktúra szintézise valósulhat meg.⁵ Az elemzés mélysége (települési szint), széles spektruma és vizsgálati módszere (többségi és kisebbségi helyzet térképi megjelenítése) lehetőséget biztosít az objektív összegzésre és a komplexitásra.

1. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1910)

Map 1. Etnical structure in the Bánság (1910)

Forrás: saját szerkesztés

Az 1910-es adatok szerint a Bánság 801 településén etnikailag többségben élt a lakosság 69,71%-a (1 102 960 fő), míg etnikailag kisebbségben 30,29%-a (479 173 fő). A statisztikai adatok alapján jelentősebb etnikai keveredés (90% alatti egynyelvűség, 5% feletti kisebbségek) 343 bánsági településen következett be, azonban a lélektanilag oly fontos határvonalnak tartott 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bánsági településen volt, melyből kilencvenöt településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett.⁶ E települések közé jellemzően a megyeszékhelyek és a rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú nagyvárosok tartoztak, Nagyikinda kivételével (pl. Temesvár lakóinak 39,4%-a magyar kisebbség, Versec lakóinak 31,4%-a szerb kisebbség, Karánsebes lakóinak 30,2%-a német kisebbség, Pancsova lakóinak 35,9%-a német kisebbség, Nagybecskerek lakóinak 34,4%-a szerb kisebbség, Lugos lakóinak 31,4%-a román, 31%-a német és 34,7%-a magyar stb.). A Bánság 801 településéből mindössze tizenkilenc olyan volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt (pl. Lugos, Nagyszentmiklós, Omor, Kevevára, Lippa, Temesrékas, Hertelendyfalva, Klopódia, Orsova, Herkulesfürdő stb.).

1. táblázat. A Bánság etnikai összetétele (1890–1910)

Table 1. Ethnic composition of the population in the Bánság (1890–1910)

Nemzet/nemzetiség	Népességszám (1890)		Népességszám (1910)	
	fő	%	fő	%
Magyar	131 139	9,1	242 152	15,3
Német	387 580	27,0	387 545	24,5
Rómán	567 572	39,4	592 045	37,4
Szerb	263 273	18,3	284 329	18,0
Szlovák	19 118	1,3	22 131	1,4
Bolgár	14 039	1,0	12 500	0,8
Krassovan, horvát	11 347	0,8	12 082	0,8
Cseh	7 298	0,5	8 100	0,55
Ruszin	–	–	2 352	0,15
Egyéb	37 925	2,6	18 857	1,1
Összesen	1 439 576	100	1 582 133	100

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét sem. Amíg a románok 27,7%-a (164 379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő), a németek 25,2%-a (97 625 fő), a szerbek 29,1%-a (82 659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92 994 fő). Ez utóbbi tény azért is figyelemre méltó, mert a négy nagy bánsági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre és nyelvük elsajátítására (2. és 7. táblázat).

Az etnikai keveredés a kontaktzónákban volt a legjelentősebb – ahogy az asszimiláció is – és viszonylag érintetlenül hagyta a kompakt falusi etnikai tömbök lakóit. Torontál vármegye magyar–szerb kontaktzónájában a többségben élő magyarsággal szemben, Temes és Krassó-Szörény vármegyében már a szórvány magyarság volt a meghatározó. A Temes vármegyei magyarság 82%-a (65 554 fő) kisebbségben élt, úgy hogy csak 22 településen haladta meg arányuk a 20%-ot. Krassó-Szörény vármegye magyar lakosságának 39,3%-a (13 288 fő) többségben (ebből 6875 fő Lugoson), míg 60,7%-a kisebbségben használhatta nyelvét.

Tény, hogy 1890–1910 között a magyarság számaránya nőtt a legnagyobb mértékben (1. táblázat), de tudjuk, hogy alapvetően az al-dunai székely falvak, a Krassó-szörényi magyar telepes falvak (pl. Nagybodófalva, Szapáryfalva, Igazfalva stb.) és a gazdasági cselédek számának növekedése, valamint a természetes szaporodás emelték az értéket és nem a sokat hangoztatott erőszakos elmagyarosítás. A marosszögi magyar–szerb kontakt-zóna etnikai változásai mindezt jól érzékeltetik, ahol nem erőszakos asszimilációs zóna alakult ki (a törökkanizsai járás volt az egyetlen magyar többségű járás az egész Bánságban), szórvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagykikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig. A kontakt-zóna keleti határa Nagyszentmiklós–Nagykikinda–Ittebe települések vonalánál húzható meg. E zónában tizenhét tiszta magyar település és öt tiszta szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három magyar relatív többségű település, valamint tizenkettő szerb abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el. A kontaktzóna demográfiai folyamatait jól mutatja, hogy 1890 és 1910 között több mint húszezer fővel gyarapodott a magyarok száma (pl. Nagybecskereken 4032 fővel, Nagykikindán 2341 fővel stb.), zömmel alföldi agrárnapszamosok és cselédek érkeztek ide. A szerbek száma mindössze 5000 fővel gyarapodott (pl. a törökkanizsai járásban 16 154 főről 17 099 főre, a nagybecskereki járásban 14 060 főről 14 445 főre, Nagybecskereken 7969 főről 8934 főre, Nagykikindán 13 248 főről 14 148 főre stb.). E kontaktzónában a városok magyar hivatalnokainak gyarapodása is megfigyelhető volt.⁷

2. táblázat. A népesség megoszlása nyelvismeret szerint Magyarországon és a Bánságban (1910)

Table 2. Distribution of the population according to language knowledge in Hungary and Bánság (1910)

Megnevezés (fő/%)	Magyarország*		Torontál		Temes		Krassó-Szörény		Bánság (össz.)	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Össz. lakosság	9 062 935	9 201 598	305 055	309 896	248 969	251 866	234 878	231 269	788 902	793 031
ebből magyar anyanyelvű	4 974 800	4 969 827	64 460	63 945	40 341	39 619	17 494	16 293	122 295	119 857
%	54,89	54,01	21,13	20,63	16,2	15,73	7,44	7,04	15,5	15,11
ebből nem magyar anyanyelvű	4 088 135	4 231 771	240 595	245 951	208 628	212 247	217 384	214 976	666 607	673 794
%	45,11	45,99	78,87	79,37	83,8	84,27	92,56	92,96	84,5	84,89
magyar anyanyelvűek közül csak magyarul tud	3 876 755	4 021 161	42 279	46 275	17 509	19 433	7 825	8 321	67 631	74 029
%	77,93	80,91	65,58	72,36	43,4	49,05	44,72	51,07	55,3	61,76
nem magyar anyanyelvű, de magyarul tud	1 074 129	801 663	59 140	38 697	50 549	36 289	24 132	15 607	133 821	90 593
%	26,27	18,94	24,58	15,73	24,23	17,09	11,12	7,26	20,07	13,45

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 56. kötet (Népszámlálás 1910) Bp., 1915. p. 893.

A bánsági románok száma több mint 25 ezer fővel, míg szerbek száma több mint 20 ezer fővel gyarapodott 1890–1910 között (1. táblázat), ez közel 5%-os természetes szaporodást jelentett évente. A szerb-román kontaktzóna a Csene–Gád–Nagygáj–Versec–Fehértemplom–Ómoldova települések által jelzett vonal mentén jött létre, melytől nyugatra 14 db homogén és 12 db abszolút többségű román település helyezkedett el, míg e vonaltól keletre három homogén és 10 db abszolút többségű szerb település volt. E vonaltól nyugatra nyolc településen 20%-ot meghaladó román kisebbség, keletre két településen ugyan ilyen arányú szerb kisebbség élt.

* Horvát-Szlavónország nélkül.

A bánsági svábok száma stagnált, ami az „egyke-rendszer” térhódításának, a németországi kivándorlásnak és az asszimiláció együttes eredőjének eredménye. A németek etnikai keveredése sokkal kisebb volt, amit egyrészt szervezett betelepítésük, másrészt lassúbb természetes asszimilációjuk is alátámaszt. A bolgárok kivételével (1878-tól, a bolgár állam megalakulásától a század végéig mintegy 4800 bánsági bolgár települ vissza az anyaországba) a kisebb bánsági néptörzsek száma is gyarapodott (*l. táblázat*), s körükben sem volt a természetes asszimiláción túlmutató népeségfogyás.

A területi elhelyezkedés másik aspektusát tekintve például a Marosszög magyar lakossága szerves folytatása volt annak a magyar etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra már ekkor is szinte homogénnek volt tekinthető. Jelentős magyar etnikai sziget alakult ki Nagyikindától délkeletre a Bega folyó vonaláig (Topolya–Torda–Ittvárnok–Magyarszentmihály–Nagybecskerek–Magyarittele–Magyarszentmárton–Tamásfalva–Kisorosz települések által határolt terület), ahol 20 db település (ebből 8 db tiszta magyar és 5 db magyar többségű) helyezkedett el. E magyar etnikai szigetet északról a németek, nyugatról a kikindai szabad kerület szerb lakói választották el a magyar etnikai tömbtől. A bánsági szórvány magyarság mindössze nyolc településen élt abszolút többségben.

A németek területi elhelyezkedésének sajátosságait tekintve kiemelendő, hogy legnagyobb számban a Bega és az Aranka között elhelyezkedő ún. Haide területén éltek, ahol a csenei (21 350 fő, a járás lakosságának 63%-a), a perjámosi (20 420 fő, a járás lakosságának 62%-a) és a zombolyai járásban (30 427 fő, a járás lakosságának 64%-a) abszolút többségben voltak. Relatív többséget alkottak a nagyszentmiklósi (18 701 fő, a járás lakosságának 39,6%-a), a bánlakai (9358 fő, a járás lakosságának 36,7%-a) és a módosi (11 141 fő, a járás lakosságának 41,8%-a) járásokban. Az ún. Haide területe, amely Temes vármegye területére (itt 25 db tisztán németek által lakott település helyezkedett el) is átnyúlt, a leghomogénebb és legnagyobb német etnikai sziget volt a Bánságban, s itt élt a bánsági németek kb. 30%-a. Kisebb, de jelentős német etnikai sziget alakult ki a Maros bal partján (Lippa–Zádorlak–Németség háromszögben), s annak dombsági folytatásán (az ún. Erdőhát vidéke), ahonnan a románokat még a XVIII. sz. közepén a bécsi udvari Kamara kitelepítette. Az új-aradi járásban is abszolút többségben voltak, s összesen több mint húszezer (20 484 fő) német élt 13 db, nyelvileg homogén településen. A vingai járásban 16 316 német élt, ami az összlakosság 49,57%-a volt. A fentiekben túlmenően még öt jelentősebb német etnikai sziget figyelhető meg a Bánság területén (*l. térkép*).

A szerbek területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 71,7%-uk Torontál vármegye településein élt, ahol a legnépesebb nemzetiséget alkották (188 940 fő), így a vármegye lakóinak 32,1%-át tették ki. A törökbecsei (58,8%), a nagyikindai (53,4%) és az antalfalvai (53,7%) járásokban abszolút többségben éltek, míg a párdányi járásban (36,8%) relatív többséget alkottak. Temes megyében a fehértemplomi járásban (58,8%) és a kevevárai járásban (53,7%) abszolút többséget alkottak, a verseczi járásban (13,2%) megközelítette arányuk a tizenöt százalékot. A leghomogénebb szerb etnikai sziget a kikindai szabad kerületben, a törökbecsei járásban és a fehértemplomi járás területén alakult ki, szervesen kapcsolódva a szerb etnikai tömbhöz, őrizve az egykori szerb határörvidék lenyomatát. A Bánság területén egyetlen szerb etnikai sziget alakult ki, Temes vármegyében Temesrékas, Sztancsfalva, Lukácskő, Kralovecz és Temespéter falvakban kb. 3000 szerb lakossal.

A bánsági települések 64,2%-án (516 db) megtalálhatók voltak a románok, amelyből 327 db tartozott a homogén (100%), 78 db a 75% feletti és 51 db az abszolút többségű (50–75%) települések közé. Mindez azt is jelenti, hogy 405 településen (a bánsági települések több mint 50%-án) a románok aránya meghaladta a 75%-ot (!). A románok spontán

migrációjának eredménye, amely a Bánsági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé a folyóvölgyek (Néra, Karas, Berzava, Temes, Maros) mentén, hogy Krassó-Szörény vármegyében már majdnem homogén etnikai tömbben éltek, amely kapcsolódott a dél-erdélyi és a havasalföldi románsághoz. A fentiek alapján nem meglepő, hogy különálló román etnikai sziget a Bánság területén nem alakult ki, a románok által lakott legnyugatibb települések viszont megközelítették a Tisza vonalát (Óbéb, Valkány, Jankahid, Román-Écska).

A románok területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 56,1%-uk Krassó-Szörény vármegyében élt (a megye lakosságának 77,8%-át alkották), ahol minden járásban abszolút többségben éltek (pl. begai 88,5%-a, bozovicsi 95,7%-a, facsádi 94,6%-a, marosi 97,7%-a stb.), kivéve a moldvai járást, ahol relatív többségben (44,9%-a) éltek. Temes vármegyében relatív többségben (164 431 fő = 37,3%) voltak a románok, megelőzve a németeket (161 355 fő = 36,6%). Temes vármegye öt járásában abszolút többséget alkottak (buziasi 69,3%-a, csakovári 61,1%-a, lippai 61,3%-a, rékasi 64,3%-a, verseczi 53,4%-a). Torontál vármegyében élő 84 460 román nemzetiségű csak az alibunári járásban alkotott abszolút többséget (15 742 fő = 54,9%).

Az interkulturalizmus egyik fontos eleme, hogy a bánsági nemzetiségeket döntően nem a történetírás által megjelenített „*asszimiláció-magyarosítás-magyarosodás*” modell jellemezte (2. táblázat). A bánsági nem magyar anyanyelvű népesség magyar nyelvismeret szerinti megoszlását tekintve megállapítható, hogy a történelmi Magyarország átlagát sem érték el, különösen Krassó-Szörény megye alacsony értékei szembeötlőek. Ugyanakkor a Torontál vármegyei magyar anyanyelvűek közel fele nem csak magyarul tudott, Temes és Krassó-Szörény vármegye magyarságának idegen nyelvismerete szintén kiemelkedő volt.

A Bánság többnyelvűségét értelmezhetjük a nemzetiségek együttéléseként,⁸ de egymás mellett éléseként is. Az utóbbit valószínűsítik a településtörténeti és a demográfiai tények és adatok is.

II.1.2. Településtörténeti tények és sajátosságok

A Bánság többnyelvűségével foglalkozó írások a régiót a különféle nyelvek küzdőtereként mutatják be⁹ – vagy kizárólag egy etnikai/nyelvi csoport szempontjából elemzik¹⁰ – és nem veszik figyelembe a „helybeliek” saját magukról és a többi közösségről kialakított képét, melybe a tolerancia és a másság elfogadása egyaránt beépült. A két, három és többnyelvű településeket vizsgálva az etnikai keveredés, az asszimiláció és kulturalizmus kérdésköréhez kapcsolódva több fontos következtetés vonható le. Egyrészt alapvető fontosságú kérdéskör és feladat annak megállapítása, hogy egyes nemzetiségek hol és hogyan helyezkedtek el, azaz találkozási sávjukban kialakultak-e kontaktzónák, s ha igen, akkor mely nemzetiségek között. Magyar-szerb viszonylatban jól nyomon követhető, hogy összefüggő kontaktzóna alakult ki a Tisza vonala mentén haladva délre Törökbecse–Nagybecskerek, illetve Ittebe–Csernya–Nagykikinda–Nagyszentmiklós–Csanád települések vonaláig keleten. E zónában 20 db tiszta magyar település és 9 db tiszta szerb település mellett 7 db szerb többségű kétnyelvű község és 5 db magyar többségű kétnyelvű település volt található. E kontaktzónába betelepült németek miatt háromnyelvűvé vált 10 db település (pl. Új-Szent-Iván, Szanád, Tizsaszentmiklós, Beodra, Bocsár, Mokrin, Nagykikinda, Nagybecskerek stb.). Ebben a magyar-szerb kontaktzónában a magyarság térnyerése volt megfigyelhető már 1850-től kezdődően. Ennek köszönhető, hogy itt volt az egyetlen magyar többségű járás már 1890-ben is (törökkanizsai 21 479 magyar = 50,7%), s az sem véletlen, hogy a bánsági magyarok (131 139 fő = 9,11%) több mint 70%-a (92 386 fő) Torontál vármegyében élt. Román-szerb viszonylatban megfigyelhető, hogy a két nép kontaktzónája a Kisbecskerek–Csakovár–Denta–Versecz–Fehértemplom–Ómoldova városok által jel-

zett vonal mentén jött létre, zömében azonban úgy, hogy tiszta szerb és román falvak mozaikjai alakultak ki. A kétnyelvű községek között mindössze 12 db volt szerb többségű, míg román többséggel 8 db rendelkezett e kontaktzónában. Németek betelepülése miatt vált háromnyelvűvé (szerb, német, román) Temeskubin, Mramorák, Csakovár, Kisbecske-rek stb. A szerb–román kontaktzóna a Duna vonalától délre is folytatódott, uralkodóan homogén szerb falvakkal illetve homogén román falvakkal, a természetes együttélés és asszimiláció hiányával. Több, mint meglepő, hogy a Bánság területén összefüggő román–magyar kontaktzóna nem alakult ki. A két nagy etnikai tömböt elválasztotta egymástól a német telepes falvak és városok sorozata. Mindazok ellenére igaz a fenti megállapítás, hogy a kétnyelvű települések közül 24-ben román többség mellett a magyarság alkotta a kisebbséget (pl. Ó-Béba, Valkány, Öregfalu, Tógyér, Temeshódos, Ferendia stb.), de mindössze egy magyar többségű-kétnyelvű (magyar–román) település volt az egész Bánságban (Ómor). Románok által lakott települések között is mindössze 6 db magyar telepes falu funkcionált (pl. Udvarszálás, Végvár, Szapáryfalva, Bunyaszegszárd), így magyar–román asszimiláció is csak a nagyobb, általában három-négynyelvű nagyobb városokban következhetett be.

Még az 1930-as évek német „nyelvsziget” ideológiáját terjesztő kutatói is elismerték (Petersen 1933), hogy a Bánság esetében nem beszélhetünk izolált nyelvi csoportokról. Az is tény azonban, hogy olyan mértékű etnikai keveredésről sincs tudomásunk, mint amit a kutatók egy csoportja feltételez. Elegendő arra a tényre utalni, hogy például a németeket a legkritikább esetben telepítették más nemzetiségek által is lakott településekre, erről tanúskodnak Francesco Grisellini (1775) és az első katonai térképfelmérés (1784–87) szelvényei is. A legtöbb esetben azt látjuk, hogy a német telepes falvak szabályos alaprajzokkal és területi-igazgatási különállásukkal tűnnek ki (pl. Német- és Szerb-Párdány, Német- és Szerb-Módos, Német- és Szerb-Nagyszentmiklós, Német- és Magyar-Csanád stb.), de a többi nemzetiség elkülönülése is szembeötlő (pl. Horvát- és Szerb-Klári, Magyar- és Szerb-Padé, Horvát- és Szerb-Csene, Horvát- és Szerb-Bóka, Magyar- és Szerbszentmárton, Német-, Magyar- és Szerb-Cserye stb.).

E tényeknek is köszönhető, hogy például a bánsági németek 74,8%-a (289 920 fő) még 1910-ben is többségben élt saját településén (összesen 139 db). A bánsági németek Torontál vármegye 67 településén alkották a lakosság többségét (ebből huszonkilenc településen 90% fölötti arányt képviseltek, melyből 18 db a Haide területén volt) és itt élt a torontáli németek 69,4%-a (115 052 fő). Temes vármegye ötvenöt településén is a németek adták a lakosság többségét és itt élt a Temes vármegyei németek 85,4%-a (141 636 fő). Krassó-Szörény vármegye tizenhét településén többségben voltak a németek (24 350 fő), azonban több mint 83%-uk három bányavárosban (Oravicabánya 2084 fő = 52,2%, Stájerlakanina 8837 fő = 71,4%, Resicabánya 9435 fő = 54,3%) élt. A bánsági német településeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 65 db 90% feletti német lakossággal rendelkezett, ahol a bánsági németek 25,7%-a (99 778 fő) élt. Abszolút többséget (50–90%) a németek 72 db településen (173 112 fő = 44,6%), relatív többséget 11 db településen (17 030 fő = 4,4%) alkottak, további 90 db településen 10% feletti volt arányuk, de kisebbségben éltek.

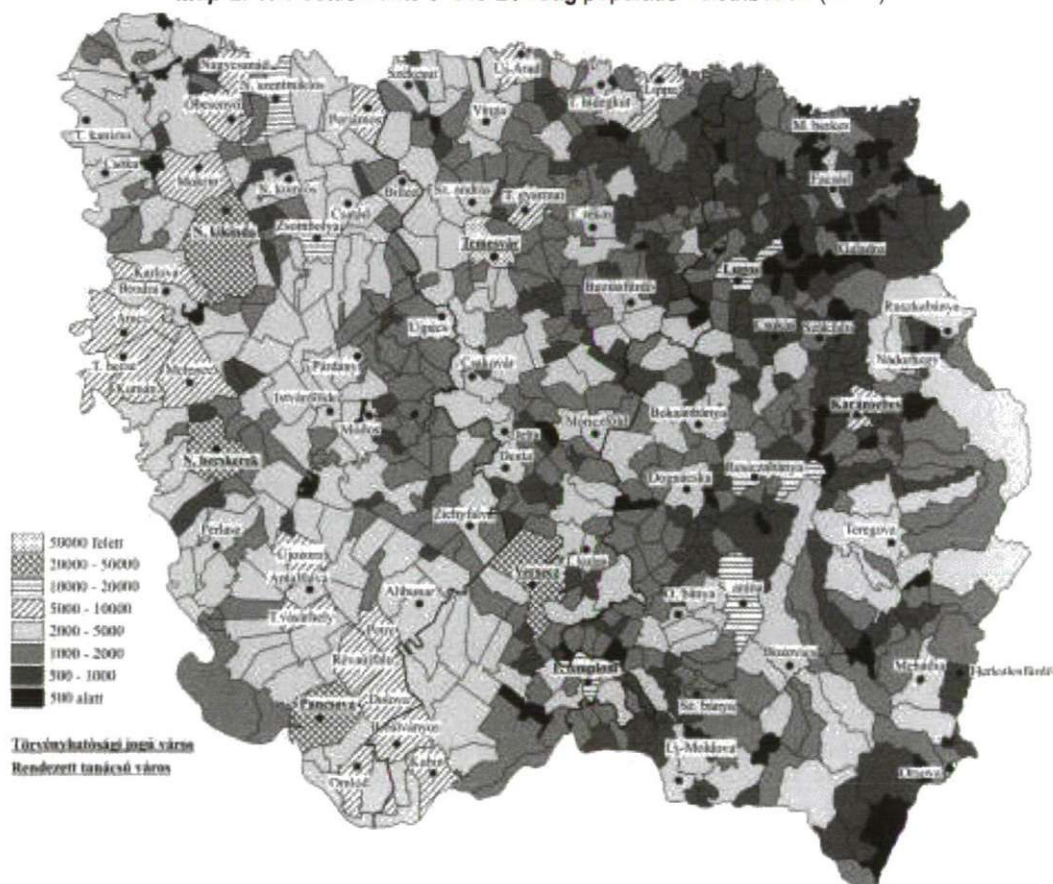
A Bánság 723 db településén éltek magyarok, de csak 36 db településen (ebből 30 db településen 90% felett) haladta meg az arányuk a 75%-ot. E települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db ilyen település volt. A vizsgált régió 18 db településén (Torontál vármegyében 14 db, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2-2 db településén) a magyarság aránya 50–75% között változott, relatív többséget 10 db bánsági településen alkottak.

A románok Krassó-Szörény vármegye lakosságának (466 147 fő) 72,1%-át (336 082) alkották, úgy, hogy 279 db településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk. A 279 db telepü-

lésből 224 db településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75–90% közötti, huszonhárom településen 50–75% közötti, míg négy településen relatív többséget alkottak. A fenti tények alapján megállapítható, hogy a vármegye 306 db településén (az összes település 84,5%) a románok éltek többségben. Temes vármegye településeinek több mint fele (123 db = 57,7%) szintén román többséggel rendelkezett. A vármegyében 85 db településen 75% fölél emelkedett arányuk, míg 31 db településen arányuk 50–75% között változott, hét településen relatív többségben éltek. Torontál vármegyében 17 db településen 75% feletti volt az arányuk, 14 db településen arányuk 50–75% közötti, míg három településen relatív többségben éltek, azaz összességében a torontáli települések 15,1%-án (34 db) alkották a többségi nemzetiséget. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánság 463 db településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 db településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánági románok 72,2%-a (427 670 fő).

2. térkép. A Bánság településeinek népességszám szerinti megoszlása (1910)

Map 2. The settlements of the Bánság population distribution (1910)

Forrás: saját szerkesztés

A szerbek területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Bánság 36 db településén emelkedett arányuk 90% fölé (Torontálban 21 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db). Ezekben a homogén szerb falvakban és városokban a bánági szerbek 26,9%-a (76 443 fő) élt. A szerbek aránya 30 db bánági településen (Torontálban 15 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db), 75–90% között változott és itt élt a

szerbek 20,4%-a (57 982 fő). Huszonhat bánsági településen arányuk 50–75% között volt (47 953 fő = 16,8%), míg relatív többséget Torontál vármegye hat településén és Temes vármegye két településén alkottak. A relatív szerb többségű településeken a szerbek 6,8%-a (19 292 fő) élt. Összességében a bánsági szerbek 70,9%-a többségben élt saját lakóhelyén. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a szerbek száz bánsági településen éltek többségben. A Bánság 33 db településén 20–50% közötti volt a szerbek aránya, de kisebbségben éltek.

A szlovákok 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén rendelkeztek. Antalalfván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánságban. Relatív többségben két településen (*l. térkép*), míg 20% feletti kisebbséget öt bánsági településen alkottak.

A bolgárok Óbesenyőn 90,7%-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgártelepen 57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyházán (763 fő = 30,2%) és Dentán (379 fő = 10,99%), valamint Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5–10% közötti arányban.

A krassovanok homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában (*l. térkép*), ahol Kengyeltő 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő = 92%, Kraszóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1185 fő = 98,8%, Krassóvár 2974 fő = 93,1%, Nermed 662 fő = 98,4% és Vizes 464 fő = 97,9% településeken élt 98%-uk (7195 fő).

A ruszinok a Bánság 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 db településén rendelkeztek. Csak Istvánhegyen (202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget (*l. térkép*), 20% feletti kisebbségben voltak két községben (Krassóombás 893 fő = 44,5%, Mutnoksabadja 266 fő = 23,7%), ahol a románokkal alkottak két-nyelvű közösségeket.

A horvátok a Bánság 166 településén éltek, de mindössze 18 db településen haladta meg arányuk az 1%-ot, melyből tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szörvény jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Kőcse 359 fő = 36,2%, Kisszécsány 239 fő = 49,6%), 100 fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb számú kisebbséget (1121 fő) Sztarcsova községben.

A csehek a Bánság minimum 25 településén éltek, azt azonban tudjuk, hogy csak hat településen rendelkeztek 90% feletti súllyal: Cshehdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szörénybuzás 1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezen túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászkán (265 fő), illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő) is.

A Bánság kisebb etnikai töredékeiről tudjuk, hogy sokárok éltek Temesrékason (970 fő = 20,1%), montenegrinusok Temespéterin (816 fő = 88,6%), franciák Szenthubert, Nagy-ősz, Szentborbála és Károlyliget településeken, valamint morvák Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve olaszok Nádorhegy (41 fő), Ruszka-bánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken. A cigányokról a népszámlálási adatok mintegy ötven településen tesznek említést, 20% feletti arányt csak Cserestemes (39,4%) és Mácsova (24,3%) településeken értek el, de itt is kisebbséget alkottak (*l. térkép*).

Nem érdektelen a települések nagysága és az egyes etnikai-nyelvi közösségek kapcsolatának vizsgálata a tekintetben sem, hogy a kulturális együtt vagy egymás mellett élés közösségeit feltárjuk. A kérdés egyértelmű: „Olvasztó tégely” volt-e a Bánság, ki tudott kit asszimilálni, volt-e multikulturalizmus? A választ csak úgy adhatjuk meg, ha az egyes településeken élő etnikumok számát vizsgáljuk meg.

A magyarok tekintetében megállapíthatjuk, hogy az egész Bánságban mindössze 20 db olyan település volt, ahol 2000–5000 fő közötti volt lélekszámunk (pl. Versec 3890 fő, Pancsova 3364 fő, Zsombolya 2266 fő, Nagyszentmiklós 2121 fő, Aracs 2299 fő stb.), melyből 15 db településen többségben éltek. Ötezer feletti magyar lakossal csak öt település (Lugos = 6875 fő, Nagyikinda = 5968 fő, Törökbecse = 5287 fő, Nagybecskerek = 9148 fő és Temesvár = 28 552 fő) rendelkezett, melyből csak Lugoson, Nagybecskereken éltek relatív és Törökbecsén abszolút többségben. Véleményem szerint csak a fenti tíz településen léphetett volna túl az interkulturalizmus a multikulturális kapcsolatok irányába, azonban tudjuk, hogy az egyes településeken belül is markáns területi elkülönülésben éltek.

A szerbek esetében mindössze tíz olyan település volt, ahol ötezernél több szerb élt (Versec 8602 fő, Nagybecskerek 8934 fő, Pancsova 8714 fő, Melence 8511 fő, Mokrin 6592 fő, Aracs 6753 fő, Homokbálványos 6115 fő, Karlova 5269 fő, Kumán 5913 fő), melyből a legnépesebb (14 148 fő) szerb közösség Nagyikindán volt. E tíz településből öt településen abszolút többségben éltek a szerbek, mindössze Versecen, Nagybecskereken, Nagyikindán, Pancsován és Aracson gondolhatták úgy a szerbek, hogy a többi nemzetiséget megismerve és elfogadva a multikulturális kapcsolatok szerint élnek.

A románok mindössze négy településen alkottak ötezer főnél népesebb közösséget (Lugos 6227 fő, Temesvár 7566 fő, Petre 5507 fő és Révaújfalú 5485 fő), melyből csak az utóbbi két településen éltek többségben, azaz Temesvár és Lugos románsága számára vált fontossá a német és magyar kulturális hatások megismerése és elfogadása. Néhány kétezer és ötezer fő közötti román közösség esetében ez még elképzelhető (pl. Karánsebes 3916 fő román stb.), de e települések száma tíz alatt maradt az egész Bánságban.

A németek száma tizenegy településen haladta meg az ötezer főt (pl. Temesvár 31 644 fő, Versec 13 556 fő, Fehértemplom 6062 fő, Lugos 6191 fő, Nagybecskerek 6811 fő, Nagyikinda 5855 fő, Pancsova 7467 fő, Resicabánya 9435 fő, Stájerlakanina 8837 fő, Zsombolya 8012 fő és Újarad 5054 fő), ahol a bánsági németek 28,1%-a (108 924 fő) élt. E bánsági városok németjei – örizve privilegizált társadalmi-gazdasági helyzetüket – elvárták, hogy a velük kommunikálni kívánó nemzetiségek tanulják meg és értsék a német nyelvet. Az együttgondolkodás és a multikulturalizmus hiányzott, amit a vallási törésvonalak is mutatnak.

II.1.3. Vallási törésvonalak

A különböző etnikumok közötti akkulturáció mértékét és irányát meghatározta a Bánságba való érkezés ideje, a magyarsághoz és egymáshoz való viszony, a gazdasági élet, a kisebbségi politika, és főleg a vallás. Történetileg a legrégebbi gyökerei a román–szerb és a bolgár–német–magyar vallási együttélésnek voltak.¹¹ A vallási tolerancia azonban nem jelentette a társadalmi-gazdasági egyenrangúságot. A Bánság gazdasági, társadalmi, szociális és kulturális tereiben differenciáltság, hierarchia és elkülönülés volt a meghatározó.

A szerbek és a románok a Bánságban is jól körülhatárolható, önálló nemzeti egyházszervezettel rendelkező befolyásos társadalmi csoportot alkottak. Azaz vallási autonómiájuk biztosítva volt és az államegyházi keretbe semmiképpen sem volt szűkebb körü, mint a katolikus vagy a protestáns vallásoké. A korábbi korokhoz hasonlóan a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt. A Bánságban 1869-ben az összlakosság közel hatvan százaléka (790 552 fő) ortodoxvallású, valamivel több, mint egyharmada (451 418 fő) római katolikus vallású volt. A régió egyértelműen a nyugati és a keleti kereszténység összeütközési területe, melybe a kisebb vallási csoportok csak színező elemként játszottak szerepet (3. térkép). A Bánság egyetlen megyéjében sem alakult ki római katolikus többség, ehhez Torontál vármegye állt a legközelebb (3. táblázat), ugyanakkor

valamennyi megyében abszolút vagy relatív ortodox többség volt. A görög keleti (ortodox) vallást gyakorlók 1848-ig a karlócai metropolita felügyelete alá tartoztak, s csak ekkor különül el a román ortodox egyház, melynek a Bánságban két püspöksége (Temesvár, Karánsebes) alakul ki. A római katolikus vallás követői a csanádi püspökség (székhelye: Temesvár) egyházigazgatási területéhez tartoztak. A nyugati kereszténység megerősítését szolgálta a lugosi görög katolikus püspökség 1850. XII. 12.-i alapító rendelete, melyet IX. Pius pápa 1853. XI. 26-án kanonizált. A területe Arad, Temes, Torontál, Krassó-Szörény és Hunyad vármegyékre terjedt ki. Sikerült számos új egyházközséget szervezni, így 1869-ben a Bánság lakóinak 2,3%-a (29 401 fő) tartozott e vallás követői közé. A lugosi görög katolikus püspökség súlypontja azonban nem a Bánságra esett (1869-ben mindössze tizenkettő településen *(3. térkép)* alkottak többséget és 1904-ben *főesperességei* (esperességei) az alábbiak voltak: *székesegyházi* (lugosi, buziási, vermesi), *temesvári* (temesvári, csákovai, torontáli), *oravicai* (oravicai, bogsáni, váradiai), *vajdahunyadi* (vajdahunyadi, bábolnai, kudzsiri, nagyhalmágyi), *hátszegi* (hátszegi, zsilvölgyi, várhelyi). 1900-ban 159 parókiája volt és 1914-ben nyitották meg Lugoson az egyházmegye tanítóképző intézetét. A református és evangélikus hívők száma (28 928 fő, ill. 9109 fő) együttesen sem érte el a három százalékot *(3. táblázat)*, s mindössze tizenöt településen alkották a lakosság vallási többségét *(3. térkép)*. Az izraeliták egyetlen településen sem éltek többségben, a három megyeszékhelyeken élt egyharmaduk, a legmagasabb arányt Temesváron érték el (3982 fő = 12,4%).

3. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1869)

Table 3. The religious breakdown of the Bánság (1869)

Megye	Lakosság (fő)	Római kat.		G. kat. (fő)	Evang. (fő)	Ref. (fő)	Ortodox		Izraelita		Egyéb (fő)
		fő	%				fő	%	fő	%	
Krassó	262 514	40 967	15,6	14 068	1 129	1183	203 802	77,6	1 335	0,5	60
Szörény	101 388	9 821	9,7	8	296	6	91 209	90,0	45	0,0	3
Temes	345 182	114 378	33,1	12 221	8 259	254	202 970	58,8	2 777	0,8	96
Torontál	491 040	225 178	45,9	2 120	15 403	6401	237 877	48,4	3 891	0,8	64
N. becskerek	19 666	8 369	42,6	9	730	266	9 203	46,8	1 089	5,5	–
Nagykikinda	18 834	5 752	30,5	8	91	7	12 486	66,3	489	2,6	1
Pancsova	16 888	5 528	32,7	11	1 212	220	9 678	57,3	193	1,1	46
Temesvár	32 223	20 631	64,0	302	1 120	629	5 487	17,0	3 982	12,4	72
Versec	21 095	11 635	55,2	8	203	43	8 630	40,9	576	2,7	–
F. templom	8 284	6 254	75,5	–	27	11	1 879	22,7	113	1,4	–
Vinga	4 552	4 261	93,6	–	18	1	225	4,9	47	1,0	–
Lugos	11 654	4 568	39,2	646	438	88	4 779	41,0	1 118	9,6	17
Karánsebes	3 512	1 076	30,6	–	10	–	2 347	66,8	79	2,2	–
Összesen	1 336 832	458 418	34,3	29 401	28 928	9109	790 552	59,1	15 734	1,2	359

Forrás: Népszámlálás 1869

Az egyes vallási csoportok vonatkozásában fontos annak vizsgálata, hogy a saját településen belül többségi vagy éppen kisebbségi helyzetben gyakorolhatta vallását annak lakója. A Bánság egész területét tekintve *(4. táblázat)* megállapítható, hogy a reformátusok és a görög katolikus vallásúak szóródtak szét leginkább, 57–58 százalékuk vallási kisebbséget alkotott lakóhelyén. A római katolikus vallás követőinek 23,1%-a (105 765 fő), míg az ortodoxok 6,5%-a (51 275 fő) gyakorolta vallását saját településén kisebbségi helyzetben.

4. táblázat. A vallásokat településeiken belül vallási kisebbségi helyzetben használók száma (1869)

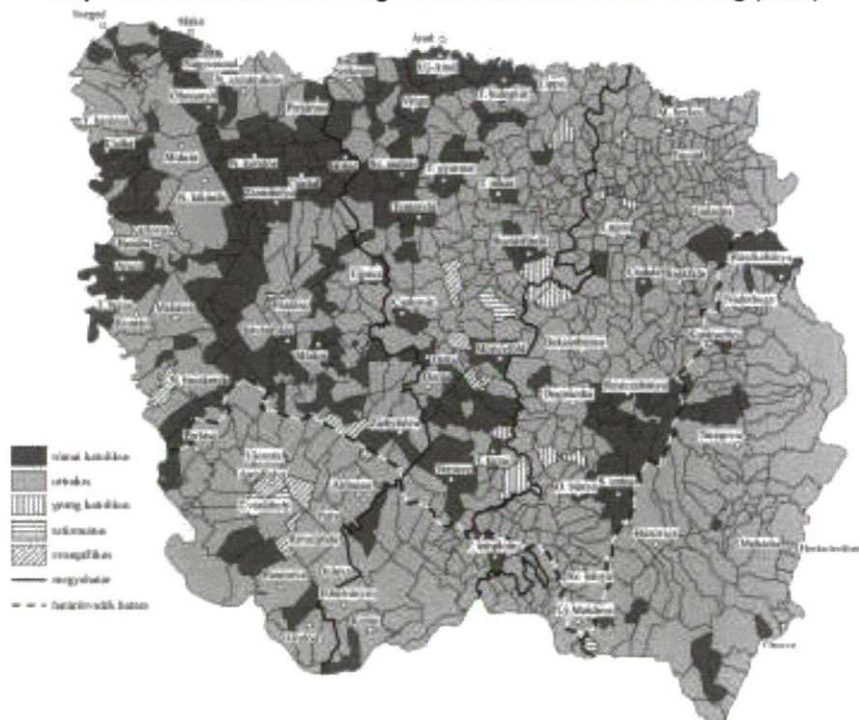
Megye	Lakosság (fő)	Római kat.		G. kat.		Evangélikus		Református		Ortodox	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Krassó	274 168	15 666	34,4	8 441	57,4	1557	100	862	67,8	5 191	2,5
Szörény	104 900	2 883	26,4	8	100	306	100	6	100	810	0,9
Temes	411 336	24 923	15,9	6 630	52,9	4493	46,6	2624	53,4	31 702	14,5
Torontál	546 428	62 293	25,4	2 148	100	3622	20,7	1751	25,4	13 572	5,1
Összesen	1 336 832	105 765	23,1	17 227	58,6	9978	34,5	5234	57,5	51 275	6,5

Forrás: Népszámlálás 1869

A legnagyobb római katolikus közösségek Torontál vármegye három nagyvárosában és Lugoson szorultak kisebbségbe az ortodoxokkal szemben (3. táblázat), amely olykor komoly vallási konfliktusokat is eredményezett. Az egyes vármegyék közötti differenciák (4. táblázat) alapján megállapítható, hogy az egykori Bánsági-Határőrvidék területe homogén ortodoxok által lakott régió (pl. Szörény vármegye), ahol a többi vallás követői együtt sem érték el az összlakosság tíz százalékát.

3. térkép. A Bánság településeinek vallási tagolódása (1869)

Map 3. The articulation of religious communities in the Bánság (1869)

Forrás: Népszámlálás 1869 alapján saját szerkesztés

A Bánság lakóinak települési szintű vallási összetétele nagyfokú homogenitást mutat (3. térkép). A római katolikusok 176 db településen (Torontálban 110 db, Temesben 40 db, Krassóban 16 db, Szörényben 10 db) kilencven százalék feletti arányban éltek, ugyanakkor 45 db településen arányuk 50–90% között változott. Az ortodoxok 417 db településen (Torontálban 53 db, Temesben 91 db, Krassóban 184 db, Szörényben 89 db) éltek kilencven százalék feletti arányban, 150 db településen pedig arányuk 50–90% között változott. Az evangélikus többségű falvak száma mindössze tíz, melyből hat esetében az összlakosság-

nak több mint kilencven százalékát alkották. Az evangélikus vallás követőit általában összekapcsoljuk a szlovák nyelvű lakossággal, ez a régióban csak részben igaz (pl. Antalfalva, Lajosfalva, Tót-Aradác stb.) ugyanis az egész Bánságban volt két olyan település is, ahol evangélikus németek éltek (Franczföld és Liebling). A reformátusok késői betelepülésének lehetősége azt eredményezte, hogy mindössze öt református többségű település volt a Bánságban, melyből négyben (Magyar-Ittebe = 2146 fő, Debeljácsa = 2988 fő, Rittberg = 2287 fő, Bunya-Szegszárd = 170 fő) élt a bánsági református magyarok több mint kilencven százaléka. Az ötödik református többségű településen (Szent-Helena = 469 fő) csehek éltek, akiknek közel fele római katolikus (230 fő), illetve több mint fele református (239 fő) volt. A görög katolikus vallásúak mindössze négy településen éltek kilencven százalék fölötti arányban, melyből Nagy-Tikvány (2098 fő) és Váradia (2022 fő) esetében emelkedett számuk kétezer fő fölé.

A Bánság 816 db települése közül mindössze tíz olyan volt, ahol egy vallás követői nem éltek ötven százalék feletti abszolút többségben. A tíz relatív vallási többségű településből hat Temes (Gattaja, Birda, Fólya, Buttyin, Szkulya és Klopodia), kettő Krassó (Lugos, Székás) és egy-egy Torontál (Nagybecskerek) ill. Szörény (Orsova) vármegyében volt.

A nyugati és keleti kereszténység területi-települési elkülönítése (3. térkép) lehetővé teszi a két vallás közötti kontaktzóna illetve választóvonal megrajzolását. Homogén római katolikusok által lakott terület (tömb) – ellentétben az ortodoxokkal – nem alakult ki még mikroregionális szinten sem, ehhez legközelebb az ún. Haide területe (az Aranka és a Bega között) állt, ahol huszonöt németek által lakott település közt csak Nagykomlós és Temeskenéz ortodox román lakói maradtak szigetként. Makro regionális szinten az Újarad–Temesvár–Versec–Nagybecskerek–Nagykikinda–Nagyszentmiklós városokat összekötő vonal által közrezárt területen alakult ki római katolikus többség. E terület százhatvanöt településéből 121 római katolikus többségű (a lakosság 74%-a) volt, s itt élt a bánsági római katolikusok 55%-a. A fennmaradó negyvennégy település ortodox többségű volt (a lakosság 26%-a), ahol a bánsági ortodox vallásúak alig nyolc százaléka élt. Ezen túlmenően a Bánság területén három kisebb római katolikus sziget is kialakult, az egyik Pancsova és környéke, a másik kettő a Bánsági-hegyvidéken. Jelentősebb a Krassó vármegyei bányavárosok (pl. Resicabánya, Oravicabánya, Stájerlakanina stb.), ahol a németekkel együtt a krassovánok alkottak homogénnek tekinthető római katolikus vallási szigetet. A Polyana-Ruszká-hegység nyersanyagainak kitermelésére és feldolgozására létrejött bányavárosok (pl. Ruszkabánya, Ruszka, Nadrág, Nándorhegy stb.) római katolikus vallású lakóinak száma nem érte el a háromezer főt. Az ortodoxok az egykori Bánsági-Határörvidék mellett Krassó vármegyében, valamint Temes vármegye keleti – hegy és dombvidéki – területein is homogén tömbben éltek.

A választóvonal és egyben törésvonal a keleti és nyugati kereszténység futását tekintve itt a legbizonytalanabb. A római katolikus vallás keleti sarokköveit (bástyáit) Lippa–Temesrékas–Buzias–Rittberg–Móriczföld–Nagyzsám–Temeskutas jelentette, míg az ortodox vallás nyugati sarokköveit (bástyáit) Féregyháza–Temeszsadány–Csernegyház–Gyirok–Zsebely–Gilád–Bánlak jelezte. A fenti településekkel jelzett észak-dél irányú 20–30 km széles sávban a települések vallási képe mozaikszerű változatosságot mutat (3. térkép). E vonalon volt a Bánság fővárosa Temesvár, melytől nyugatra római katolikus, keletre ortodox vallási homogenitás jelentkezett.

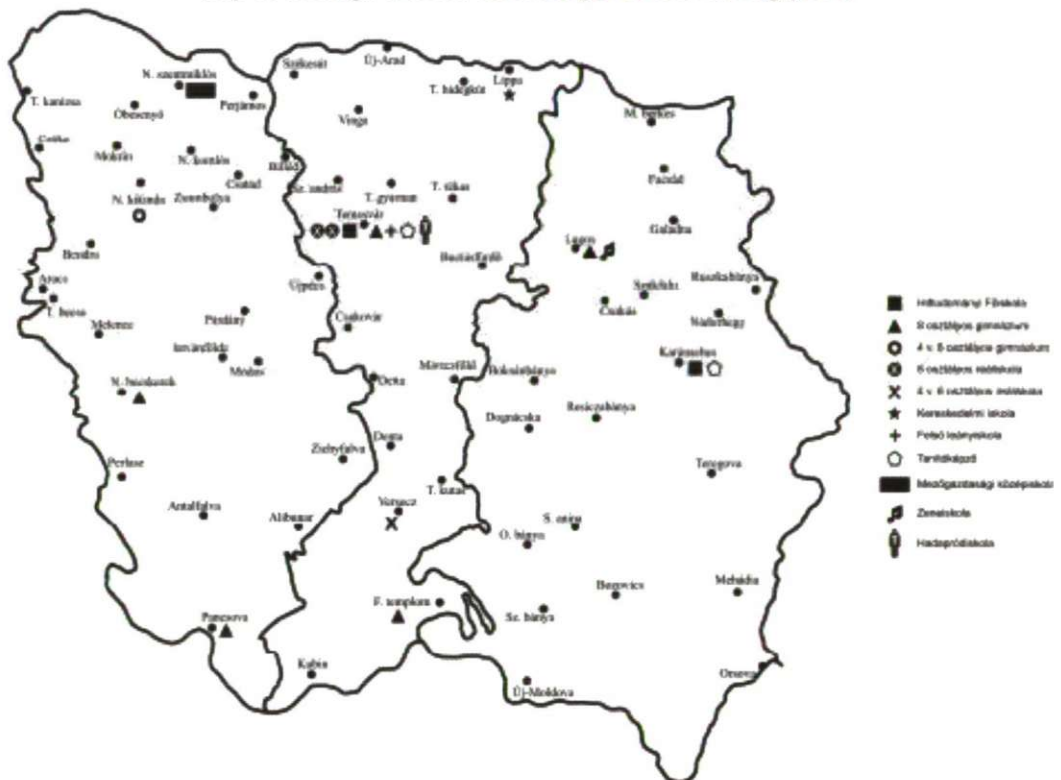
II.1.4. Az oktatás keretei és törésvonalai

A dualizmus kori bánsági interkulturalizmushoz ugyan úgy hozzá tartozott a nemzeti-ségi nyelven (4. térkép) folyó felső- és középfokú oktatás (pl. karánsebesi román nyelvű hittudományi főiskola, temesvári német-latin nyelvű hittudományi főiskola stb.), mint a

nemzetiségi sajtó megjelenése vagy a nemzetiségek kiemelkedő egyéniségeinek szabad megnyilatkozásai. A Bánság tanügyi helyzetéről képet alkothatunk az 1900. évi népszámlálás statisztikai összesítéséből (5–7. táblázat). Élesen elkülöníthetők a magyar és nemzetiségi nyelvű iskolák. Az állami, községi és felekezeti népiskolákban (1184 db) összesen 197 594 gyermek tanult, mely a tankötelesek 77,2%-át jelentette. A tanítók és tanítónők (2306 fő) 87,5%-a magyar nyelven is tudott oktatni, amely az országos értéktől (93,8%) jóval alacsonyabb szintet jelentett. A törvényhatósági jogú városok népiskoláinak tanítói képesek voltak magyar nyelven is oktatni, azonban Krassó-Szörény megyében ez alig haladta meg a 60%-ot. Az elemi iskolák számának és felekezeti megoszlásának vizsgálata szerint, mind országos, mind bánsági (5-6. táblázat) szinten az osztatlan, egy tanerőre alapozott négy elemi volt a domináns iskolatípus. Nem elhanyagolható tény, hogy Temes megyében a népiskolák 74,2%-a már hatosztályos volt, míg Torontál megyében 62,1%-a, addig Krassó-Szörény megyében negyven százalékon (40,3%) állt az arány. Az iskolák vallási differenciálódásának anomáliáit a községi és állami iskolák országos értéktől magasabb aránya nyhítette.

4. térkép. A Bánság közép- és főiskolái (1890)

Map 4. The high schools and colleges of the Bánság (1890)

Forrás: saját szerkesztés

A tankötelesek etnikai-vallási megoszlása szorosan korrelált a Bánság etnikai-vallási megoszlásával (8. táblázat). A bánsági magyarok 1900-ban az összlakosság 12,6%-át (201 135 fő) adták, az elemi iskolák (1209 db) több mint egynegyede (318 db) viszont csak magyar nyelvű volt. Mindazok ellenére, hogy a tisztán nemzetiségi nyelvű elemi iskolák száma a Bánságban sem tükrözte az etnikai-nyelvi viszonyokat (csak német nyelvű iskola

egy, csak szlovák nyelvű iskola egy, csak román nyelvű iskola kilencvenhat és csak szerb nyelvű iskola huszonegy), a vegyes tannyelvű elemi iskolákkal együtt azonban biztosították az egyes nemzetiségek anyanyelvi oktatásának alapfeltételeit. Jó példa erre, hogy Krassó-Szörény vármegye 360 db településén a lakosság (466 147 fő) 72,1%-át (336 082) a románok alkották, úgy hogy 279 db településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 15 település (pl. Bégabalászd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 db településből 224 db településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75–90%, illetve 27 db településen 50–75% közötti. A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 db településén (84,5%) a románok éltek többségben. Krassó-Szörény megyében 62 kizárólag román és 266 román–magyar elemi iskola működött, mely mindenképpen figyelemre méltó, gyakorlatilag minden románok által lakott településen működött legalább egy román nyelvű elemi iskola, igaz nyolcvan százalékukban néhány tantárgyat (pl. történelem, földrajz stb.) magyar nyelven kellett tanulni.

A tanítók aránya (6. táblázat) négy hitfelekezet (római katolikus, görög katolikus, evangélikus és izraelita) esetében haladta meg lényegesebben a teljes lakosságon belüli arányukat (4. táblázat), ami minden bizonnyal e felekezeti iskolák nagyobb számát és az e felekezetekhez tartozó lakosság körében az iskolával szembeni erősebb keresletet jelzi.

5. táblázat. A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 5. A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

	Krassó-Szörény	Temes	T.vár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyarország
Népiskolák	439	360	19	9	348	9	1184	16 725
Tanszemélyzet	576	616	103	63	893	55	2306	28 629
Magyar nyelven oktatni képes	373	563	103	63	861	55	2018	26 868
Tankötelesek	71 152	69 048	8009	3546	101 046	3085	255 886	2 936 759
Magyar anyanyelvű tankötelesek	2718	5 302	2394	381	18 242	372	29 409	1 519 933
Magy. anyanyelvű a tanköt. %-ban	3,06	7,68	29,89	10,74	18,05	12,06	11,49	51,76
Tanulók száma	45 728	58 067	6008	2775	82 553	2463	197 594	2 278 482
Magyar anyanyelvű tanulók	2160	4 452	2497	486	16 063	356	26 014	1 293 480
Magyar anyanyelvű tanulók %-ban	4,58	7,53	29,17	13,77	18,97	11,90	13,16	54,24
Magy. tan. a magyar tanköt. %-ban	79,47	83,97	104,3	127,56	88,06	95,7	88,76	85,09

6. táblázat. A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 6. A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

	Krassó-Szörény	Temes	T.vár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyarország
Népiskolák száma	439	360	19	9	348	9	1184	16 725
Ebből: egy tanerős	369	301			168		838	12 169
5-6. osztályos	177	288			227		692	9 459
állami	36	40	–	–	41	11	128	1 683
községi	163	98	8	5	144	–	418	1 771
Róm. katolikus	17	45	7	–	55	–	124	5 500
Görög katolikus	25	18	–	–	5	–	48	2 072
Görögkeleti	195	154	6	3	85	1	444	1 795
Evangélikus	2	4	–	–	5	–	11	1 394
Református	4	3	–	–	4	–	11	2 095
Izraelita	2	–	–	–	5	–	7	503

7. táblázat. A Bánság elemi iskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 7. A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

Iskola	K-Sz.	Temes	T.vár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyaró.
csak magy.	65	76	15	8	143	11	318	10 325
ném.-magy.	26	66	1	-	67	-	160	720
szlov.-magy.	-	1	-	-	5	-	6	1 224
rom.-magy.	266	124	3	-	28	-	421	808
szerb-magy.	17	68	3	3	85	1	177	308
egyéb-magy.	7	-	-	-	3	-	10	40
csak román	62	22	-	-	12	-	96	2 157
csak szerb	5	6	-	-	10	-	21	135
Összesen	448	363	22	11	353	12	1209	17 146

5-6-7. táblázat forrása: Népszámlálás 1900

8. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910)

Table 8. Distribution of the population of the Bánság by ethnicity and religion (1910)

Anyanyelv	Összesen	Ortodox		Görög kat.	Római kat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izraelita	Egyéb
		fő	%							
Krassó-Szőrény										
Összesen	466 147	337 153	72,3	20 006	90 479	10 400	2 875	142	4795	297
Román	336 082	316 216	94,1	17 239	2 400	29	20	29	13	136
Magyar	33 787	599	1,7	338	19 273	9 784	929	68	2787	9
Német	55 883	478	0,8	104	51 507	195	1 609	19	1961	10
Szlovák	2 908	18	0,1	169	2 402	16	275	23	5	-
Rutén	2 351	248	10,5	2 051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	7,8	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14 674	14 468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
egyéb	20 143	5 101	25,3	51	14 447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	500 835	232 057	46,3	12 381	221 175	11 135	13 611	160	9734	582
Román	169 030	156 813	92,8	11 307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79 960	1 565	1,9	568	59 440	10 351	1 560	113	6334	29
Német	165 883	590	0,3	96	151 052	455	10 308	10	3288	84
Szlovák	3 080	167	5,4	152	1 007	46	1 698	1	9	-
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	-	-	1	-
Horvát	350	29	8,3	5	306	-	7	-	3	-
Szerb	69 905	69 216	99,0	129	384	10	2	3	5	156
egyéb	12 597	3 668	29,1	108	8 440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	615 151	286 642	46,6	3 828	279 793	12 549	24 905	115	6114	1205
Román	86 937	83 324	95,8	2 931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128 405	1 223	0,9	456	108 279	12 182	1 679	56	4425	105
Német	165 779	352	0,2	51	155 469	288	7 934	5	1628	52
Szlovák	16 143	25	0,1	23	401	54	15 239	5	2	394
Rutén	11	5	45,4	4	2	-	-	-	-	-
Horvát	4 203	28	0,6	8	4 160	-	2	-	5	-
Szerb	199 750	198 130	99,2	184	1 069	12	19	2	13	321
egyéb	13 923	3 555	25,5	171	10 136	6	10	-	35	10

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

III. Összegzés

A Bánságra jellemző, hallatlanul nagy etnikai-vallási-kulturális tarkaság alap elemei a XVIII. század végére kialakultak, s kisebb-nagyobb változásokkal a II. világháborúig fennmaradtak. A bánsági gazdasági-termelési módból adódó különbségek, a földrajzi-területi tényezők, a közigazgatási-politikai hagyományok, a nagy hatalmak és civilizációk harca és hatása a térségben, amelyet sajátos tartományként igyekeztek kialakítani, valamint az etnikai-nemzetiségi tényezők egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az itt élő etnikumok népességi-területi arányukra hivatkozva történelmi jogaikat korán megfogalmazták.

A dualizmuskor bánsági társadalmán belül kétségtelenül kialakultak többnyelvű, részben és valamennyire lebegő etnikai identitású csoportok, azonban sem a számuk, sem asszimilációjuk nem volt jelentős. A kulturális vagy akár a nyelvi asszimiláció azonban még körükben is elválasztandó az etnikai identitástudat váltástól. Mivel a régió lakosságának minden etnikai csoportja saját nemzeti mozgalma központjától (Budapesttől, Bukaresttől vagy akár Belgrádtól) távol élt a kizárólagosságra törekvő áramlatok egyike sem tudott átütő erővel hatni. A más-más felekezetű etnikumok (svábok, magyarok, románok, szerbek, bolgárok, csehek, szlovákok) párhuzamos és egyidejű jelenléte egy olyan toleráns polgári szellemet generált, amely a bármely oldalról jövő nacionalista túlzásokat képes volt kordában tartani és kezelni. Ez az interkulturális modell 1920-ig működött, napjainkra megszűnt, így kétséges, hogy maradt e belőle annyi, hogy építeni lehet rá az európai integrálódás során.¹² A Bánság ma is egy közbeeső világ, amelynek múltból hozott kulturális értékei révén nagy lehetőségei vannak a jövőt illetően.

A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére a bánsági etnikai töredék népeknél is létezik egyfajta bánsági öntudat, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. A régió többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. Az európai sokféleséggel összekötő hidat, a többnyelvűséget napjainkra elvesztette a régió. A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest. Tovább szegényedett a Bánság kulturális arculata, egyhangúbb lett és az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élik végnapjaikat.

Az egykori „Kis Európának” nevezett Bánságban a kulturális sokszínűség nyomai – mind a néptöredékek szórvány csoportjaiban, mind pedig az egymás mellett élő különböző vallásfelekezetekben – megmaradtak. Ez az örökség bánsági emlékezetünk fontos része. A különböző népek és nyelvek együttélésének hagyománya – a sokféleség és összetartozás – európaiságunk egyik tanúsága.

JEGYZETEK

1. A tolerancia, mint alapvető sajátosság ma már többször előfordul a Bánságot tárgyaló tanulmányokban. Például V. Neumann (1996) szerint a többnyelvűség és multikulturalitás már régóta közös hagyomány a bánsági lakosság körében, illetve az etnikai csoportok a múltban is pozitívan viszonyultak egymáshoz és a többnyelvűséghez. Victor Neumann a többnyelvűséget és a multikulturalitást tartja a regionális bánsági identitás fő elemének, és szerinte a betelepült románok ma is gyakran elsajátítják a többnyelvűségi ideológiát. Bár azt is megjegyzi, hogy a Bánságot elárasztották az olyan, Olténiából, illetve Moldovából betelepülő románok, akiknek nincs tapasztalatuk a multikulturalitással vagy a többnyelvűséggel kapcsolatban. A multikulturális regionális identitás fő ellenségének mégis a román központi politikusok és a helyi román nyelvű sajtó nacionalista hozzáállását és az oktatásra gyakorolt befolyását tartja.

2. David Miller azt hangsúlyozza, hogy a dinamikus, demokratikus dialógusok és folyamatok a kultúrát folyamatosan alkotják és újraalkotják, ezzel dialógikus módon a különféle identitásokat is alakítják és újraalakítják, definiálják és újradefiniálják. „Ezek az identitások azonban semmiféleképpen sem kötöttek, és a csoportok a környezetükhöz alakítják önmeghatározásukat” (Miller, 2000).
3. Más szerzők kiélezettebben fogalmazzak. Például Bodó Barna (1998) a „befogadó-Bánság” elnevezést említi, de számára ma már a román többség viselkedése éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Véleménye szerint a tolerancia inkább a megtűrés szintjén nyilvánul meg a helyi (temesvári) politikában, a kisebbségi igényektől viszont vita nélkül eltekintenek. L. Chelcea román szempontból vizsgálja a kérdést (Chelcea 2006). Megállapítja, hogy a bánsági román lakosság a kisebbségekhez hasonlóan használja a „jövevény” és „helybeli” megjelöléseket, s az etnikai csoportok közti tolerancia nem mindig jellemezte a bánsági viszonyokat. Példaként a két világháború közötti románosítást említi az adminisztrációban és a gazdaságban, amikor a helyi román elit magához ragadta a hatalmi pozíciókat, és azt a kisebbségekkel szemben érvényesítette. A multikulturális identitás születését ő az államszocializmus idejére datálja. Szerinte akkorra a bánsági lakosság kifejlesztette regionális identitását a bukaresti központi államhatalommal szemben. A „helybeli” bánságiak kezdték magukat civilizált, kulturált, szorgalmas és toleráns emberek tekinteni, a kelet-romániai központ képviselőit és a keleti megyékből bevándorló embereket viszont balkáni, elmaradott, lusta, korrupt, kulturálatlan nacionalista tömegnek tartották. A pozitív regionális önkép kialakításának ekkor fontos elemét képezték a „nyugati” kisebbségek: a németek és a magyarok. Ilyen módon a románok regionális identitásában pozitív tényezőként jelent meg a kisebbségekkel való együttélés. Ugyanez befolyásolta történelemszemléletüket is, a korábbi nacionalista diskurzusok helyére a multikulturális történetek kerültek.
4. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiatól napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.; Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55–68.; Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25–45.; Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
5. Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, Kapitális Kiadó, p. 421.
6. Uo.
7. Uo.
8. Bodó B. (szerk.) (1998): Nagyvárosi szórványok. Szórvány füzetek. Temesvár. p. 77–83.; Chelcea, Liviu (2006): Why did the Banat region become multicultural? Social Transformations and Collective Memory in a Romanian Region.
9. Petteri Laihonon (2006): Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánságról. Korunk 2006. jan.
10. Bodó B. (szerk.) (1998): i. m.; Chelcea, Liviu (2006): i. m.
11. Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged, p. 369.
12. Gulyás L. (2004): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bodó B. (szerk.) (1998): Nagyvárosi szórványok. Szórvány füzetek. Temesvár. p. 77–83.
- Chelcea, Liviu (2006): Why did the Banat region become multicultural? Social Transformations and Collective Memory in a Romanian Region.
- Cole, J. W.–Wolf, E. R. (1974): The Hidden Frontier - ecology and ethnicity in an alpine valley. N. Y.
- D. Miller (2000): Citizenship and National Identity (Polity Press, Cambridge, Blackwell Publishers Ltd.) Oxford, p. 324.
- Gulyás L. (2004): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.

- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55–68.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25–45.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hegedüs A.: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. században Magyarországon.
- Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17–36.
- Kocsis K. (1999): Társadalom és gazdaság napjainkban a Kárpát-medencében. In: Bulla Béla–Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza, Budapest pp. 339–358.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, Kapitális Kiadó, p. 421.
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged, p. 369.
- Marjanucz L. (2007): A Temesi Bánság birtokviszonyai a XVIII. század végén. In: Európai kihívások IV. Nemzetközi Tudományos Konf. (szerk.: Gulyás L.) Szeged, pp. 545–550.
- Petteri Laihonen (2006): Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánságról. Korunk 2006. jan.
- Rogers B. (2005): Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Z.–Majtényi B. (szerk.): Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről. Rejtjel Kiadó, Budapest, pp. 112–127.
- Victor N. (2006): The End of a History. The Jews of Banat from the Beginning to Nowadays. Bucharest, University Press. p. 243.
- Wolf, Josef (2004): Development of ethnic structure in the Banat 1890–1992. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Wien, p. 94.